

TRANSZNYELVŰSÉG MAGYAR IRODALMI KONTEXTUSBAN

TOLDI ÉVA

Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

egyetemi tanár

eva.toldi@ff.uns.ac.rs

ORCID 0000 0001 9278 1681

Translingualism in the Hungarian Literary Context

Transnational movements were followed by transcultural relocations at the end of the 20th, and especially at the beginning of the 21st century. And transcultural phenomena are more and more frequently followed by translingualism. In the case of great national literatures, it is becoming less and less rare that, as a result of the forced or voluntary spatial displacement of social mobility, the authors do not write in the language they first learned, but in the language of their new environment. The process of migration has also affected Hungarian society. Hungarian literature also faced the phenomenon of deterritorialization in recent decades, as writers who moved to other places regularly thematized the circumstances of their integration. Migration, however, did not necessarily have to be followed by translingualization to such an extent and nature that would have necessitated the learning of a foreign language. This paper looks at the diversity of theoretical approaches to translingualization and gives examples of Hungarian literary manifestations of translingualism.

Keywords: translingualism, transcultural literature, Hungarian literature, cultural translatability, language attitude, working language

■ A transznyelvűség elméleti keretei

A transznacionális társadalmi mozgásokat a 20. század végén, de különösen a 21. század elején transzkulturális áthelyeződések követik. A transzkulturális jelenségek velejárója pedig egyre gyakrabban a transznyelvűség.

A transznyelvűség viszonylag új fogalom, intenzív kutatása az utóbbi bő egy évtizedre tehető. Tanulmányozása egyre inkább vonzza a legkülönbözőbb tudományterületek kutatóit, többek között a nyelvészet, a nyelvpedagógia, a kulturális antropológia, a posztkolonialis tanulmányok, a pszichológia, az összehasonlító irodalomtudomány és a fordítástudomány művelőit. Éppen ezért a transznyelvűségnek/transzlingválásnak/transzlingvizmusnak többféle felfogásával találkozhatunk. Ezek között leggyakrabban lingvisztikai kontextusban fordul elő. A 2000-es években fordították le a walesi Cen Williams *trawsieithu* kifejezését transzlingválásként (*translanguaging*) angolra. Máig kiadatlan, de sokszor hivatkozott doktori disszertációjában 1994-ben Cen Williams a walesi és az angol nyelv váltakozó használatát írta le az oktatás során, vagyis azt a folyamatot, amikor a tanár walesi nyelven tanított, a tanulók pedig nagyrészt angolul válaszoltak. Néha azonban a nyelvhasználat megfordult, a diákok walesiül olvastak fel, a tanár pedig angolul magyarázott. Williams ezt a helyzetet nem értékelte negatívan, hanem azt javasolta, hogy segítsenek maximalizálni a tanuló és a tanár nyelvi erőforrásait a problémamegoldás és a tudásépítés folyamatában. Az évek során a hozzáállása hatékony pedagógiai gyakorlatnak bizonyult számos olyan oktatási kontextusban, ahol az iskola nyelve vagy az oktatás nyelve eltér a tanulók nyelvétől.¹

A transzlingválás a kritikai szociolingvisztika alapfogalma lett. Ilyenként magát a beszélést írja le, középpontjában az az elképzelés áll, hogy a többnyelvűség vizsgálata alkalmával a nyelveket és nyelvváltozatokat nem elkülönítve kell vizsgálni, mert a „beszélő által ismert nyelvi források szituációkhoz, emberekhez, cselekvésekhez kötődnek, a kontextushoz kapcsolódva szerveződnek, nem pedig nyelvek szerint”² Tehát „minden ember az általa birtokolt és folyamatosan változó nyelvi repertoárját alkalmazza a beszéd során, melybe a gyermek- és felnőttkori nyelvi ismeretszerzések, illetve a társadalmilag különállónak tekintett nyelvek variációi is” beletartoznak.³ A transzlingválás nyelvész kutatói társadalmi, oktatási és kognitív dimenziókat vizsgálnak.⁴

¹ LI Wei, „Translanguaging as a Practical Theory of Language”, *Applied Linguistics* 39, 1. sz. (2018): 9–30, 15, <https://doi.org/10.1093/applin/amx044>.

² HELTAI János Imre és JANI-DEMETRIOU Bernadett, „A transzlingváló pedagógiai orientáció hatása az iskolai sikerességre”, *Anyanyelv-pedagógia* 7, 1. sz. (2019): 5–20, <https://www.doi.org/10.21030/anyp.2019.1.1>.

³ Uo.

⁴ Lásd Ofelia GARCÍA és LI Wei, *Translanguaging: Language, Bilingualism and Education* (London: Palgrave Pivot, 2013).

Magyar nyelvterületen a transzlingválás elsősorban pedagógiai-nyelvhasználati kontextusban fordul elő. Első számú kutatója Heltai János Imre, aki a tiszavasvári többnyelvű romani közösség tanulási technikáit vizsgálja az egynyelvű oktatási rendszerben. Felfogásában a transzlingválás „új módszer a többnyelvű beszéd leírására”,⁵ ugyanakkor pedagógiai orientáció is. A transzlingválás mint rizomatikus multiplicitás mellett érvel. Gyakorlati kutatása azon a metaforikus elméleti megfontoláson alapul, ami ugyanannak a rizómaelméletnek a megfogalmazása, amelyet a Gilles Deleuze és Félix Guattari szerzőpáros a kisebbségi irodalmakról állapított meg *Kafka – A kisebbségi irodalomért* című tanulmánykötetében.

Az irodalomtudomány alapvetően másként értelmezi a transzlingválást.⁶ A transzlingváló író a nyelvek közötti határátlépést valósítja meg. Az irodalomtudomány azt a szerzőt nevezi transzlingválónak, aki nem elsőként elsajátított nyelven ír, hanem egy másik tanult nyelven, függetlenül attól, hogy nyelvváltására rákényszerült, vagy önként választott munkanyelveként egy később elsajátított nyelvet.

A transzlingválás vizsgálata hasonló utat járt be, mint a transzkulturalitás kutatása. A transzlingválásra is csak a 20. század végi, 21. század eleji változások irányították rá a figyelmet, azonban a kutatások előrehaladtával kiderült, hogy vannak történeti előzményei is. A tudományterület legismertebb képviselője, Steven G. Kellman szerint a többnyelvű irodalom nemcsak előbb alakult ki, mint az egynyelvű, hanem egyenesen azt állítja, hogy a transzlingválás a legősibb irodalmi kifejezésforma. Feltételezése szerint nem sokkal az írás megjelenése után már kialakulhattak olyan szövegek, amelyek szerzői nem az elsőként megtanult nyelvükön, hanem egy attól eltérő nyelven írtak. Szerinte nagyon is lehetséges, hogy az etruszkok, az anatóliaiak, a karthágóiak és mások úgy sajátították el a tengerjáró föníciaiak által hozott ábécét, hogy azt saját, betű nélküli nyelvükhöz igazították, és az új írásrendszert alkalmazva a föníciaiak nyelvén fogalmaztak meg kereskedelemhez kötődő tranzakciós iratokat.⁷ A jelenség irodalmi formája a Kr. e. 23. századig nyúlik vissza. A név szerint ismert első költő, Enhéduanna, Sarrukín akkád király lánya sumér nyelven írta költeményeit, bár első nyelve valószínűleg az akkád volt. Az ókor távoli birodalmaiban pedig a polgárok államnyelven – görögül, latinul, perzsául, arabul, kínaiul, szanszkritül – írtak, függetlenül attól, hogy otthon hogyan beszéltek.⁸

Azt a feltevést tehát, hogy a transzlingvizmus valamiféle újkori divatjelenség, és aki ezt tanulmányozza, tulajdonképpen különiségekkel, ritka hóborttal foglalkozik, a mai transzkulturális kutatások alapjaiban tagadják.

Az irodalmi transzlingvizmus tanulmányozását és általános konzekvenciák levonását azonban számos tény bonyolítja, ami gyakran alapvető sajátosságainak követ-

⁵ HELTAI János Imre, *Transzlingválás – elmélet és gyakorlat* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2020).

⁶ Lásd mindenekelőtt: Steven G. KELLMAN, *Nimble Tongues: Studies in Literary Translingualism* (West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2000), <https://doi.org/10.2307/j.ctvhhhdz6>.

⁷ Uo., 4.

⁸ Uo.

kezménye. Például néha nehéz vagy felesleges megállapítani, hogy valaki valójában tanult nyelvén ír-e. Erre számos afrikai és indiai poliglott példát lehet hozni. Az eurocentrikus szemlélet sokkal egyértelműbb, bár itt is előfordul, hogy például egy George Steiner esetében, aki tökéletes háromnyelvű, angol, francia és német nyelvi környezetben nőtt fel, önkényes és lényegtelen lenne első, második vagy harmadik nyelvet megjelölni.

Az általánosítást nehezíti a kutatások jellege is: Kellman szerint – és ezzel maradtalanul egyet lehet érteni – csak olyan szerzőket lehet és érdemes tanulmányozni, akiknek mindkét nyelvét értjük. Ez pedig – mindent összevetve – a következőképpen alakul: ha a világon körülbelül 5000 nyelv létezik, akkor azt feltételezhetjük, hogy a transzlingválási lehetőségek száma 5000 szorozva 4999-cel, osztva 2-vel, azaz 12 497 500 párosítás képzelhető el. És ez csak a kétnyelvű lehetőségek száma; azok a szerzők, akik három vagy több nyelv között mozognak, még több feladatot adnak a transzlingváló irodalom univerzumának feltérképezéséhez.⁹

Abban azonban egybehangozóak az elméletek, hogy az egynyelvűség paradigmája a 18. századi Európában alakult ki, megközelítőleg akkor, amikor Friedrich Schleiermacher fordításelméletében megfogalmazta, hogy csak anyanyelven lehetséges művészi értéket létrehozni, az idegen nyelv alkalmatlan az alkotásra. Ha mégis sikerül, az mindenképpen „ritka és csodálatos kivétel”, s mint ilyen, nem érdemel figyelmet.¹⁰ A romantika utáni paradigmaváltással, de különösen a 20. század elejére meg is szűnt ez a felfogás. Bár a transzlingvizmus mint jelenség mindig is létezett, kutatása a 20. század végi és 21. század eleji felerősödésének időszakára összpontosít.

A transzlingválás jellegzetességei több vonatkozásban is a transzkulturalitás és/vagy a transznacionalitás metszéspontjában állnak. Magam a transzkulturalitás és/vagy transznacionalitás keretében működtetett nyelvhasználatot értem transzlingváláson, és a transzkulturális irodalmi korpusz sajátosságaként fogom fel. Amint-hogy a transzkulturális irodalmi korpusz alkotásai feltételezik a kibocsátó és a befogadó kultúra közti állandó oszcillálás tematizálását, a transzlingváló szerző is oszcillál két vagy több nyelv között, tematikusan, nyelvi reflexió és poétikai megvalósulás tekintetében. Szisztematikusan és programszerűen kíséri a nyelvről, a nyelvváltásról és nyelvtanulásról szóló metakommunikációt.

Második nyelven írni

Nagy nemzeti irodalmak esetében egyre kevésbé megy ritkaságszámba, hogy az alkotók önként vállalt mobilitásuk vagy kényszerű térbeli kimozdíttóságuk következtében nem első nyelvükön írnak, hanem új környezetük nyelvén. Közismert, hogy német nyelvterületen 1985-ben díjat is létrehoztak azoknak a szerzőknek, akik német

⁹ És ekkor már szűkítettük a vizsgáldás körét, csak az ún. külső (idegen nyelvek között létrejövő) transzlingválásra korlátozódtunk, a belsőt (szociolektusok, dialektusok stb.) nem is vettük figyelembe.

¹⁰ KELLMAN, *Nimble Tongues*, 2.

nyelven írtak, ám a német nem első nyelvük, hanem munkanyelvük volt. A Chamisso-díj első nyertesei török, majd olasz szerzők voltak, ami jelzi a Németország felé irányuló társadalmi mobilitást, idővel pedig feltűnik egy-egy magyar, délszláv nyelvterületről származó vagy lengyel szerző is a névsorban. A díjat 2017-ben adták át utolsó alkalommal, mert társadalmi megítélése megváltozott: a transzlingváló írók diszkriminációként élték meg. Annak ellenére is, hogy olyan eminens irodalmárok, mint Karl-Markus Gauss, meggyőződéssel állították, hogy a német irodalmat az interkulturális háttérrel rendelkező írók fogják megújítani. Ezzel összefüggésben a német irodalomban *Balkan Turnr*¹¹ beszéltek egy időben, majd *Osterweiterung*ot emlegettek.¹²

De vajon mi zajlott eközben a magyar kulturális térben? Napjainkban a magyar elsősorban kibocsátó és csak kis mértékben befogadó kultúra. A kivándorolt, más nyelven író szerzőkről a magyar irodalom kezdetben teljesen lemondott, elsőként Szegedy-Maszák Mihály vetette fel a gondolatot, hogy a más nyelven író szerzőket is a magyar irodalom részének lehet tekinteni. A 20. században az országhatárokon kívül idegen nyelven alkotó, magyar származású írókat a magyar irodalom függelékének nevezte.¹³ Mára megszilárdult az a gondolat, hogy a transzlingváló szerzők ugyan egyfajta transzkulturális térben helyezhetők el, ugyanakkor a magyar irodalom részének is tekinthetők.¹⁴

A migrációs folyamatok a magyar társadalmat sem kerülték el. Kétségtelen, hogy a magyar irodalom utóbbi évtizedeiben a deterritorializáció jelenségével szemben találta magát: a helyváltoztató írók rendre tematizálták beilleszkedésük körülményeit, ám ezt a migrációt, a dolgok természetéből adódóan, nem kellett követnie külső transzlingválásnak, azaz olyan mértékű és jellegű nyelv váltásnak, ami egy idegen nyelv megtanulását tette volna szükségessé. Az áttelepült magyar írók nyelvfelfogása, nyelvi stratégiája, általánosságban szemlélve, nem a transzlingválás irányába

¹¹ Boris PREVIŠIĆ, „Poetik der Marginalität: Balkan Turn gefällig”, in *Von der nationalen zur internationalen Literatur: Transkulturelle deutschsprachige Literatur und Kultur im Zeitalter globaler Migration*, szerk. Helmut SCHMITZ, 187–203 (Amsterdam, New York: Rodopi, 2009), https://doi.org/10.1163/9789042028777_012.

¹² Michela BÜRGER-KOFTIS, szerk., *Eine Sprache – viele Horizonte...: Die Osterweiterung der deutschsprachigen Literatur* (Wien: Praesens, 2009).

¹³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „A magyarság (nyelven túli) emléke. 1992: Megjelenik Tibor Fischer regénye az 1956-os forradalomról”, in *A magyar irodalom története 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 831–837 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 831.

¹⁴ Addig ez a feltevés egy-egy alkotás kapcsán merült fel. Füzi László például, mert ráismerni vél Terézia Mora *Különös anyag* című regényének helyszínére, azt állítja: „írásait a magyar irodalom részeként olvastam, mi több, fordításban is magyar nyelven írott elbeszéléseként”. (Füzi László, „Elbeszélések a félelemről”, *Új Könyvpiac* 11, 5–6. sz. [2001]: 16.) Nádas Péter pedig Bánk Zsuzsa német nyelvű *Der Schwimmer* című regényéről mondja: „velejég magyar regény”. (NÁDAS Péter, „A kettős látás dicsérete”, *Élet és Irodalom* 46. sz. [2002]: 45.)

mutat. Sokkal inkább az emigráció stratégiáját őrzi, amely a nyelv megtartásában érdekelt. A nyelvőrzés a regionális sajtóságok továbbvitelében mutatkozik meg.

A mai magyar irodalomban elvéve találunk olyan magyar nyelven alkotó írókat, talán a magyarországi nemzetiségeket kivéve, akik a magyartól eltérő kulturális háttérrel rendelkeznek.¹⁵ Ők viszont nem vagy alig működtetik a transzkulturális irodalom jellegzetes toposzait. A transzlingvális beszédmód hiánya pedig olyan markánsnak mutatkozik, hogy Németh Zoltán joggal állíthatja, eddigi Közép-Európa-felfogásunk elavult, és jogosan veti fel „a régi Közép-Európa” fogalmának tarthatatlanságát. Közép-Európa nyugati és keleti felének hasadtsága a transzlingválás jelensége mentén is megmutatkozik.¹⁶ Magyarul ír Ayhan Gökhan, aki Magyarországon született, magyarként szocializálódott, következőképpen nem is tematizálja eltérő kulturális hátterét.¹⁷ De Can Togay költészetének sem ez áll a középpontjában; a kérdésről verseskötetének fülszövegében ezt olvashatjuk:

Fiatal bölcsészhallgatóként megmutattam néhány versemet egyetemi oktatómnak, akinél modern angol költészetet hallgattam. Apróbb módosításokat javasolt, majd így szólt:

– Akkor maga most magyar költő lesz. Jól megfontolta?

Kérdésében volt valami vészjósló, amit csak felerősített a hangjából kicsengő jóindulat. Versírás közben soha nem merült fel bennem, hogy ez a tevékenység egy meghatározott pálya vagy sors választását jelentheti.¹⁸

Míg tanára a magyarságára kérdez rá hangsúlyosan, Can Togay inkább az írásra, a költői alkotótevékenységre reflektál elsősorban, és csak másodsorban a nyelvi-nemzeti komponensre.

Ezzel szemben Purosz Leonidasz több munkájában is reflektál származására és identitására. A többkultúrájúság felfedezésének jelei mutatkoznak meg a *Mi, akik már nem beszéljük a nyelvet* című versében is:¹⁹

és népszámlálás, lelki panasz, bőség
idején is magyarnak valljuk magunkat,
és határátlépéskor rutinosan
ellenőriztetjük igazolványunkat
– társaink lopva figyelik az idegenvezetőt,

¹⁵ Kivéve a Magyarország határain kívül élő írókat.

¹⁶ NÉMETH Zoltán, *Transzkulturalizmus: Elmélet és gyakorlat* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia–Szlovákiai Magyar Irodalmi Tanács, 2023), 22.

¹⁷ Lásd *uo.*

¹⁸ Can TOGAY, *Fénykútja és vonat* (Budapest: Aranykor Kiadó, 2004), [fülszöveg].

¹⁹ PUROSZ Leonidasz, „Mi, akik már nem beszéljük a nyelvet”, *SZIFONline*, hozzáférés: 2024.11.11, <https://szifonline.hu/szepirodalom/kolteszet/2807-purosz-leonidasz-verse-2023-11-14>.

ki maga is idegen –,
de főleg nem gondolunk
semmi radikálisat a makedón-
kérdésről, előbb vagy utóbb
könyékig nyúlunk a darálóba,
mely csupa kaland és felfedezés.

Az irodalmi transzlingválás korpusza a magyar irodalomban ritkaságszámba megy. A fent idézett vers a *Honvágy* című drámájának előhangja, amelyben szüleinek Magyarországra költözéséről, beilleszkedésükről szól.²⁰ Az emlékezés kutatás számára nyújthat adalékot a történet, amelyben a tizenkét éves fiát majd harminc év után viszontlátó anya beszélget Magyarországon szocializálódott gyermekével, ismerkedik új világukkal, miközben a dráma tartalmaz múltbéli eseményeket is: fasisztákat, partizánokat, görög–makedón kérdést. A dráma jó része görög nyelven, fonetikusán íródott, zárójelben a fordítással. Nyelvvesztésről, nyelvfelejtésről, identitásról, menekülésről és otthonra találásról, generációk közti különbségekről szól.

A témában legújabban Masri Mona Aicha neve hívta fel magára a figyelmet, aki-ről Visky András a következőket írja:

Van még egy megemlítenő vonatkozása Masri Mona Aicha már most összetéveszthetetlen írói egyéniséget felmutató versbeszédének, ez pedig az apahiány. Szír apától és magyar anyától származik, keresztény és muszlim gyökerei vannak. [...] A két „anyanyelvből”, amelyen gyermekként magától értetődő könnyűséggel kommunikált, mára már csak egy maradt, a magyar: írásaiban az apahiány okán kényszerűen kiüresedett emlékezet a csonkaság élményét hagyja maga után.²¹

A magyar mint munkanyelv?

Sokáig egyetlen olyan szerzőt ismertünk a kortárs magyar irodalomban, aki idegen nyelvként tanulta meg a magyart, és irodalmi munkanyelveként használta: Marc Martint, aki könyvének címlapján derridai gesztussal francia keresztnevét áthúzta, és annak magyar megfelelőjével egészítette ki nevét.²² Marc Martin Márk 2004-ben

²⁰ Megjelent a *Látó* folyóirat 2023. augusztus–szeptemberi számában; hozzáférés: 2024.08.07, <https://www.lato.ro/irodalmi-mu/honvagy-2>.

²¹ Visky András, „»a hűtő fényében két fekete szeméremszőrszál«: Masri Mona Aicha versei elé”, *prae.hu*, 2023. márc. 4., <https://www.prae.hu/article/13332-a-huto-fenyeben-ket-fekete-szemeremszor-szal/?fbclid=IwAR3kQO2HzywFjIbhjYQ0E35Y702pYu7J6-aG4f4KPqiH8amDpm9xEH8W6NI>.

²² A könyv tervezője a fedőlapon nem egyszerűen áthúzta, hanem összevissza firkálta a francia nevet, ami korrespondéál a könyv tartalmával.

adta ki *Járt utat kétszer járj!* című könyvét. Ez az az időszak, amikor például a német irodalomban is felfedezték a bevándorló írók könyveit, amelyek egyre népszerűbbé váltak. A magyar jelenség tehát egyidejűnek mondható az aktuális eurocentrikus irodalmi folyamatokkal. A recepció lelkesen fogadta a kötetet, ám a rajongásba némi zavar is vegyült. A zavar elsődleges forrása egyáltalán az irodalmi interpretáció jellegére vonatkozott. Az egyik kritikus szerint a könyv „egyik fő attrakciója éppen a szerző személye, lévén ő tősgyökeres francia férfi, aki egyetemi tanulmányainak köszönhetően került kapcsolatba nyelvünkkel, vált fordítóvá és ezennel magyar regényíróvá is”,²³ ám úgy tartja, a szerző személyével való foglalkozás külön indoklásra szorul. Pedig a transzkulturális, transzlingvális interpretációk sarkalatos pontja éppen a szerző személye; vannak olyan értelmezők, például Arianna Dagnino, aki szerint nemcsak kívánatos az életrajzi megközelítés, de anélkül nem is lehetséges a transzkulturális irodalmi korpuszról adekvát módon beszélni.²⁴

A könyv a vallomásirodalom hagyományát idézi meg. Az egyes szám első személyű narrátor azt beszéli el fragmentált formában, újra és újra előlről kezdve témáját, hogyan tanul magyarul, hogyan küzd azért, hogy elsajátítsa ezt a nyelvet, hogyan igyekszik úrrá lenni traumáján, ami a nyelv elsajátítása közben kudarcként éri. Eközben egyedi irodalmi nyelv-teremtő technikát alkalmaz, ami nem jellemző azokra a szerzőkre, akik nyelvet váltanak. A nyelvváltó szerző ugyanis, hogy nyelviségében is megjelenítse kulturális köztességét, általában kétféle technikával él. Az egyik eljárás nem riad vissza attól sem, hogy szintaktikai vétségeket kövessen el. Dalokat, szólásokat, kulturális reáliákat fordít le, ezáltal teszi szövegét rejtélyessé és poétikus-sá. Olyan töménységben jelennek meg benne a magyar elemek, hogy akár az eredeti szöveget is tekinthetnénk fordításprodukciónak. Nyelve a palimpszesztre emlékeztet, amelyben a rétegek lehántása során újabb és újabb jelentéseket találunk, első nyelvének szerkezetét pedig háttértextusként működteti.²⁵ A másik stratégia, amikor a narrátor gyakori metanyelvi reflexiókkal tűzdeli tele szövegét, a két nyelv elemeit egymás mellé helyezi, nem játssza egymásba őket. Ennek szellemében jár el szövegeiben például Ilma Rakusa:

A transzlingvális irodalomban a nyelvek mozgása ellentmond az egynyelvűség esztétikai és szociokulturális normájának, és a fogalom és a jel közötti automatizált kapcsolat aláásásának eszköze, így elősegíti új valóságok tudatosítását.

²³ VIRGINÁS Andrea, „Nyelvi nem: a magyar franciául”, *Korunk* 16, 3. sz. (2005): 121–123.

²⁴ Arianna DAGNINO, *Transcultural Writers and Novels in the Age of Global Mobility* (West Lafayette, IN: Purdue University Press. 2015)

²⁵ Ilyen például Melinda Nadj Abonji *Tauben fliegen auf* című regénye (Salzburg: Jung und Jung, 2010).

Ebben az értelemben a transzlingválás kevésbé poétikai eszköz, sokkal inkább maga a *módszer*.²⁶

Martin Márknak nemcsak eszköze a magyar nyelv, hanem szinte kizárólagos témája is. Eközben bemutatja azt a nyelvi-stiláris repertoárt, amelyet elsajátított. A barokkosan túlretorizált, túlstylizált nyelvi regisztert a hétköznappal váltogatja, és gyakran a legváratlanabb helyen, néha egy mondaton belül jelenik meg a szövegében a szélsőséges alulretorizáltság vagy közönségesség és az emelkedettség. Miközben eldönthetetlen, hogy teljesen tudatos-e az atonalitás, vagy olyanfajta nyelvi bizonytalanságról van szó, mint amire saját nyelvtudásával kapcsolatban Márai a naplójában így reflektál: „Azt hiszem, ezt mondtam olaszul: »Ma a városban voltam.« De lehet, hogy ezt mondtam: »Ma az erődítésben valék«”²⁷ A recepció, amely meglátja és sorra megnevezi Martin prózájának francia irodalmi-kulturális eredőit – Montaigne-nek a barátságról szóló esszéjét és Tournier *Péntek vagy a Csendes-óceán végvidéke* című regényét,²⁸ az „alattomos Laclos-t”, az „édes Lautréamont-t”, az „örjögő Artaud-t”, az „ármánykodó Genet-t”, a „jeges Bataille-t” és minden szerzők két „roppant ősmintáját”, Rabelais-t és De Sade márkját²⁹ –, a nyelvközöttiségre is reflektál, mellyel a szöveg „rést üt a nyelveken, nem az egyikken és nem a másikon, mindkettőn”.³⁰

„A lexikai és szintaktikai hibák mindazonáltal énekelni kezdenek”,³¹ és a reflexiók sora egyfajta Kosztolányit is meghazudtoló, felhevült, az eksztatikusig fokozott, a magyar nyelvről/nyelvhöz intézett vallomásként mutatkozik az idegenség prizmáján keresztül. Olyannyira, hogy a magyar nyelv iránti vonzalom és a francia iránti ellenszenv szerelmi viszonyként jelenik meg: „Mint idő előtt kerevetre rogyó, kimerült, silány szeretőnek, nem volt erőm, hogy a szótárakat, szavakat, legyőzve visszajussak a szöveghez és egyesüljek vele.”³² *A Járt utat kétszer járj!* elbeszélője számára a magyar nyelvet különösen vonzóvá teszi, hogy nincsenek benne nemek: „Hímnős! Hermafrodita! Mint egyébként maga a magyar nyelv is, mely anyanyelvemmel ellentétben (így hát örök tiszteletemre) nem tesz önkényes nemi különbséget a dolgok, lények

²⁶ Esther KILCHMANN, „Poetik des fremden Wortes: Techniken und Topoi heterolingvaler Gegenwartsliteratur”, *Zeitschrift für interkulturelle Germanistik* 3, 2. sz. (2012): 109–130, 117, <https://doi.org/10.14361/zig.2012.0210>, kiemelés az eredetiben. Ahol külön nincs feltüntetve, a fordítás az enyém. – T. É.

²⁷ MÁRAI Sándor, *Ami a Naplóból kimaradt 1949* (Toronto, CA: Vörösváry Publishing Co. Ltd., 1999), 248.

²⁸ KERESZTESI József, „Péntek bekeríti házát”, *Holmi*, 2004. december, <https://www.holmi.org/2004/12/keresztesi-jozsef-pentek-bekeriti-hazat-marc-martin-mark-jart-utat-ketszer-jarj-2>.

²⁹ Nádás Péter sorolja és jellemzi így a szerzőket. NÁDAS Péter, „Amit Marc Martin-ről tudni lehet vagy nem árt tudni róla”, *Jelenkor* 47, 5. sz. (2004): 491–495.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Marc MARTIN Márk, *Járt utat kétszer járj!: Vallomások a magyartalanságról* (Budapest: Alexandra Kiadó, 2004) 18.

között.”³³ A nemzetek és a nyelvek ily módon szexuális orientációhoz kötődnek, amelyben a vágyott idegen nyelv, a magyar, a vágyott és megélt homoerotikus viszony megtestesítője lesz. Amikor a narrátor tehát a magyar nyelvet isteníti, homoszexuális vonzalmát fejezi ki. És ez az a pont, amikor a magyar kritikusok egyike újfent zavarát fejezi ki, és el is mondja, csak úgy tudja olvasni, hogy erről a vonatkozásáról „nem vesz tudomást”,³⁴ a nyelvdicsőítést éppen emiatt nem tudja teljes értékűként elfogadni.

Pedig a nyelvnek és a szexualitásnak együtt láttatása nem kuriózum a transzkulturális irodalomban. Ariel Dorfman argentin–chilei–amerikai író példáját lehetne említeni, akinél ilyen mondatokat találunk: „[a spanyol nyelv] nem úgy bánt velem, mint egy durván eldobott szerető, hanem mint egy szerető, aki türelmesen várja szenvedélyes visszatérésemet”, továbbá: „az angol is tudta, hogyan kell várni, hogy az *önfejú férj* hazatérjen”; a két nyelv úgy harcol az író figyelméért, „mint egy *szerető*, aki azt kérdezi, hogy jobban szeretkezik-e, mint a másik, a *törvényes házastárs*”³⁵ – és lehetne még sorolni a példákat.

Martin Márk szövege vallomásos, nehezen tekinthető ugyanakkor önéletrajznak is. A szerzőről, sőt általában a világról nemcsak kevés információ szól, hanem kevés mondat is. Megjelenik ugyan egy bizonyos ódon Vár mint helyszín, felsejlik a nagyanyának és az anyának gondoskodó alakja, kiderül az apa durvasága, a „menekülő” Henri nagybácsi mint példa, de jóformán ez minden, ami referenciapontként funkcionálhat. Nincs szó tehát családtörténetről, térbeli mobilitásról. De még csak arról sem, hogy a nyelvvtált traumaként jelenne meg a könyvben, ami a transzkulturális irodalom jellemző jegye. Mi több, az idegen nyelvű kommunikáció felszabadítóan hat, akár csak Thomas Mann Hans Castorpijára, aki anyanyelve, a német helyett franciául beszél, amikor Claudia Chauchat-val, a férjzett orosz nővel flörtöl. Martin Márk elbeszélője még ennél is továbbmegy, amikor ünnepli anyanyelvével való leszámolását és megszabadulását korábbi énjétől:

magyar buzi Martin Márkként se nem lettem, se nem leszek ugyan soha magyar, de mintha így végre kivontam volna magam a születésem véletlenszerű, ám sorsdöntő körülményei alól, nincsen immár se apám, se anyám, se hazám, se istenem, se anyanyelvem... pláne most, hogy roppant kéjjel-kínnal megírtam ezt a könyvet, amelyből sem apám, sem anyám, sem anyanyelvem, sem a hazámban szinte senki nem érthet – hurrá! – egy árva kukkot sem.³⁶

³³ Uo. 55.

³⁴ GEROLD László, „Marc Martin Márk: *Járt utat kétszer járj!*: Vallomások a magyartalanságomról”, *Vigilia* 9. sz. (2004): 717–718, 717.

³⁵ Rainer GULDIN, „Metaphor of Literary Translingualism”, in *Routledge Handbook of Literary Translingualism*, szerk. Steven G. KELLMANN és Natasha LVOVICH (New York: Routledge, 2022), kiemelés az eredetiben.

³⁶ MARTIN, *Járt utat...*, 143.

Ha hatalmas, gyakran többoldalni hömpölygő mondatait olvasva fel is vetődik bennünk a kérdés, hogy egyáltalán miért íródott meg könyve, ezen a ponton eloszlanak a kételyeink. A transznyelvűség az újjászületés egy formája. Eleinte a narrátor is úgy gondolja, amibe belekezd, pusztán kísérlet: „írni fogok, gondoltam eleinte, csak írni, nem magamról és nem az anyanyelvemen, nem arról, hogy írás közben mit csinálok és mit nem, [...] csakis azért, hogy meghazudtolhassam mindazokat, akik a magyar nyelv elérhetetlenségének aljas, hitvány legendáját terjesztik”.³⁷ Ám időközben kiderül, ilyen fokú írás nem lehetséges, mert „közben valami mégiscsak belekeveredett belőlem az írásba, és ez az elképzelt valaki, akiről írni akartam, és akiről azt hittem, fegyverem és páncélom lesz, kicsit önmagammá lett, vagy én lettem ő”.³⁸ A regény egy olyan tudatfolyam megjelenítése, amely maradéktalanul csak egy idegen nyelv és identitás keretében gondolható el. Eközben pedig már nem nyelvekről van szó, hanem olyan intimitásaspektusokról, amelyek megfogalmazása – magyar nyelven és a magyar kultúrában – újabb kisebbségi pozícióba taszítja megalkotóját.

Közel húsz évvel Martin Márk könyve után jelent meg Rédl Zora *Melyik kontinens?* című kisregénye.³⁹ Amíg Martinnek nincsenek magyar felmenői, és könyvéhez nehéz referenciális olvasatot társítani – a recepció pedig egyenesen úgy ítéli meg, hogy „semmiképp nem tesz jót a szövegnek, ha életrajzként vagy akár vallomásként olvassuk, amint azt a könyv alcíme (és a szerkesztői utószó) javasolja”⁴⁰ –, addig Rédl Zora munkája kifejezetten kiköveteli azt. A recepció „a saját élmény elsőbbsége”⁴¹ miatt dicséri.

A név összefonódik az identitással, s a regény kezdetén a kisgyerekkori traumák forrását is ennek tudjuk be. A neve magyar, vagyis valójában „szláv és német”.⁴² A kérdés a gyermek narrátort foglalkoztatja, gyakran kitér rá: iskolatársa Medicine, akiről megtudjuk, hogy magyarul orvosságot jelent.⁴³ A szomszéd kislányt pedig „June-nak hívják, a neve június. Hiába mondom, hogy az én nevem hajnalt jelent, senkit sem érdekel.”⁴⁴ Az idegen nyelv elsajátításának folyamatában minden jelentéshordozó elem nagy fontossággal bír, s hogy ez felnőtt korában sem hagyja hidegen a szerzőt, mutatja, hogy a *Műút* 2016-ban ezt a kis bemutatkozó szöveget tette róla közzé: „Amerikában nőtt fel, jelenleg Budapesten él. Általában nem tudják kiejteni a nevét. Minimalista prózát ír.”⁴⁵

³⁷ Uo. 72.

³⁸ Uo.

³⁹ RÉDL Zora, *Melyik kontinens* (Budapest: K.E.R.T. kiadó, 2023).

⁴⁰ DARABOS Enikő, „A törlésjel nem törölhető”, *Kalligram* 14, 11–12. sz. (2005): 139–141.

⁴¹ GYÖRE Gabriella, „A Nyelv, amit a némaságból visszahódít”, *revizoronline*, 2024. jún. 18., <https://revizoronline.com/redl-zora-melyik-kontinens/>.

⁴² RÉDL, *Melyik kontinens*, 33.

⁴³ Uo., 11.

⁴⁴ Uo., 71.

⁴⁵ Kiemelés tőlem – T. É. Hozzáférés: 2024.09.10, <https://muut.hu/archivum/author/redl-zora>.

A regénybeli család két világ/kontinens között ingázik, s a helyváltoztatást főként a gyerek elbeszélő szempontjából látjuk. A problémás, még Magyarországon elvált anya kislányával kivándorol Amerikába, ahol férjhez megy egy meglehetősen öntörvényű 56-os magyar emigránshoz, akit a gyerek időnként mostohaapának, máskor „a világmindenség urának” nevez, ami nagy fokú prepotenciára utal, és baljós előjel is egyben. Ugyanakkor feltűnik gondolatban, majd ténylegesen is Apa, aki kezdetben még, bármennyire is zűrös, a vágyakozás tárgya, s csak fokozatosan derül ki róla, hogy valójában bűnöző, s hogy tényleges bűnei nagyobbak, mint ami a narráció elején sejthető volt. A regény egyik síkján a beilleszkedés gondolatai bontakoznak ki, elsősorban a környezet nyelvének ismeretlen volta: „Sokszor nem értem, mit mondanak. Nem tudom, mit magyaráznak nekem angolul. Rajzolni szoktam, míg el nem mutogatják.”⁴⁶ Az elbeszélőt beiratják egy úszótáborba is, ahol senkivel sem tud kommunikálni,⁴⁷ majd a korai nyelvtanulás gyakori jelenségével szembesít bennünket a szöveg: „Anya aggódik értem. Nem beszélek két hónapja semmilyen nyelven.”⁴⁸ Később pedig: „Takony. Ez az első szavam angolul. Pár nap múlva megérkezünk az új házba. Folyékonyan beszélek angolul, amin mindenki csodálkozik.”⁴⁹

A kettős identitás jellegét érzékelteti, hogy a két világ közti átjárhatóság sztereotípiáit a gyermek elfogadja: „Amikor egy magyar megkérdezi Amerikában, hogy mi hiányzik Magyarországról, azt kell mondani, hogy túrórudi. Túrórudi és medvesajt.”⁵⁰ Ugyanakkor működésbe lép a transzkulturális irodalom kiemelt toposza, a nosztalgia is: „Ha lehunyom a szemem éjszaka, Magyarországról álmodom.”⁵¹ Érzékelhetővé válik a két világ közti különbség, amely a nyereségek és veszteségek hálójában az utóbbi felé mozdul el. Mire legközelebb Magyarországra megy az apját meglátogatni, már nem tud kommunikálni annak nem egészen tizenhat éves (!) barátnőjével, aki nem beszél angolul. Az elbeszélő pedig elfelejtett magyarul,⁵² s újra beilleszkedési gondokkal küzd. Amikor meghal az apja, s ismét hazajön Amerikából, már nem a felejtés, hanem az újratanulás válik adekvát stratégiájává: „Pár hónapja tanulok magyarul, alig értek valamit.”⁵³ Rédl Zora kisregényének traszlingváló aspektusa tehát az első nyelv teljes felejtésének, majd újratanulásának folyamatában mutatkozik meg.

A nyelvtudatosság, akárcsak a traszlingváló szerzőkre általában, fokozottan jellemző rá is. A nyelveket ritkán keveri, csak akkor alkalmaz idegen kifejezést, amikor például erre poétikai-ökonómiai szempontú indítással rendelkezik: a *candy cane*-t használja,⁵⁴ nyilván mert a sétatálcá formájú csíkos kemény cukor

⁴⁶ RÉDL, *Melyik kontinens*, 7.

⁴⁷ Uo., 47.

⁴⁸ Uo., 11.

⁴⁹ Uo., 13.

⁵⁰ Uo., 12.

⁵¹ Uo., 41.

⁵² Uo., 23.

⁵³ Uo., 63.

⁵⁴ Uo., 54.

magyarul túl terjengősnek hangzik. Összehasonlítja a nyelveket és kifejezéseket: a narrátor azon duzzog, miért nem ültették egy „fun asztalhoz. Magyarul nem mondják, hogy fun, azt mondjuk, jól éreztem magamat”.⁵⁵ Ugyanakkor nem is akarja teljesen elkülöníteni egymástól a két világot, a két kultúrát, a könnyebb érthetőség kedvéért „floridai OBI”-ről beszél, holott az OBI egy jellegzetesen európai cég.

Az egész könyvön végighúzódik a nyelviségnek és a beilleszkedés nehézségeinek a tematizálása, a valódi gond azonban, ami miatt hetente kétszer pszichológushoz kell járnia az elbeszélőnek, feltehetően nem a nyelvi elkülönülődés, a többszöri nyelvváltás. Az utolsó oldalakon derül ki a valódi trauma, az abúzus, hogy apja szexuális aktusra kényszerítette, anyja viszont háritott, s nem akart erről tudomást venni.

A narrátor nem tobzódik az elfelejtett, majd újra megtalált nyelvben. Poétikai szempontból is teljesen elkülönülődik egymástól a két vizsgált transzlingváló szerző kötete: a nyelvről szóló Martin Márk-i esszéisztikus mondatzuhatagok helyett Rédl Zora könyvének alapegysége a bekezdés, amit a kötet tördelése nyomtatékosít. A szikár, utalásszerű fogalmazásmód, az egyszerű vagy akár kihagyásos, sokszor jelzőt nélkülöző mondatok a nyelvek közötti határátlépést valósítják meg. Ugyanakkor poétikája a traumaelbeszélés korlátozottságának diskurzusával is kapcsolatba hozható. A miidentitás váltásához túl kevés tapasztalattal rendelkező, az inkább beletörődő, a szülők elvárásaihoz igazodó elbeszélőt és az énidetitást kisgyermekként megélt látáshorizontját a csonka, gyakran végig sem mondott, pusztán sejtetett narráció dísztelensége hitelesen képezi le. Az eltávolított érzelmek és indulatok realitását segíti az elbeszélés lefojtottsága.

Végezetül

A magyar transzlingválás kevés példája alapján aligha lehet általános következtetéseket levonni a jelenségről. Poétikai jellegzetességeiről szólva Tolsztoj *Anna Kareninájának* első mondatát parafrázálhatjuk a boldog és boldogtalan családokról. Hogy tudniillik minden transzlingvális szöveg boldogtalan – a nyelvváltás traumája, traumatikus közege elkerülhetetlen –, ráadásul minden transzlingvális szöveg a *maga módján* transzlingvális. Egyvalami azonban mindegyikben azonos: transzkulturális szemléletmód nélkül, a régi és új közötti oscillálás nélkül egyiket sem lehet teljes egészében megérteni. Mert a tétjük egyszerre tenni láthatóvá a kibocsátó és a befogadó kultúra jellegét, ennek az állapotnak és állandó változásának a komplexitását – a személyes és a narratív identitás alakulásának folyamatával együtt.

⁵⁵ Uo., 92–93.